

М. П. КУЧЕРА

КЕРАМІКА ДРЕВНЬОГО ПЛІСНЕСЬКА¹

Незважаючи на велику наукову цінність керамічного матеріалу як археологічного джерела, вивчення древньоруської кераміки ще не вийшло за рамки нагромадження фактичного матеріалу. Локальні та хронологічні її особливості, не говорячи вже про закономірності еволюції типів і форм, відомі досі в найзагальніших рисах.

Особливий інтерес керамічного комплексу Пліснеська полягає в тому, що розвиток його простежується безперервно на протязі шестисот років (з VII по XIII ст.).

Наукове значення керамічного матеріалу Пліснеська обумовлюється ще й тим, що в силу історичних причин древньоруський період на території західних областей УРСР в археологічному відношенні вивчено дуже слабо.

Відповідно до функціонального призначення виявлених на городищі посуд розподіляється на горщики, корчаги, глечики, миски, миски-сирниці, кришки, сковорідки. Провідне місце по кількості знахідок і тривалості побутування займають горщики.

Хронологічно кераміка древнього Пліснеська розподіляється на чотири основних періоди, а саме: VII—VIII, IX—X, XI і XII—XIII ст.²

Кераміка VII—VIII ст.

До цього періоду належать дві групи глиняного посуду з різними типологічними та технологічними ознаками.

Кераміка першої групи (рис. 1, 3, 4) представлена горщиками з відносно низькими і здебільшого різко виступаючими назовні плечиками, які нерідко надають тулубу майже біконічну форму (рис. 1, 3). Довгі і, як правило, слабо відігнуті вінця закінчуються косо зрізаним назовні краєм, іноді трохи потовщеним.

За пропорціями горщики розподіляються на високі і більш низькі. Перші з них частково нагадують по формі глечик (рис. 1, 4), інші — макітру (рис. 1, 3).

¹ Залишками древньоруського міста Пліснеська, яке входило до складу Галицько-Волинського князівства, є велике городище, розташоване біля с. Підгірці, Олеського району, Львівської області. Після другої світової війни розкопки на городищі провадилися в 1946—1949 рр. і в 1953—1954 рр. Керамічний матеріал зберігається в фондах відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР, Львівському державному історичному музеї та в фондах Інституту археології АН УРСР. В статті йде мова лише про глиняний посуд.

² Відносна хронологія кераміки визначається за стратиграфічними даними (місцезнаходженням в культурному шарі, розподілом по окремим житлово-господарським комплексам), абсолютна хронологія — по датованих аналогіях і частково по датованих сув'язних речах.

Для більшості посудин характерні розміри звичайного кухонного горщика: діаметр вінець 12—18 см, донець — 8—9 см, висота 17—25 см. Рідше зустрічаються горщики з діаметром вінець до 30—35 см і висотою до 35—40 см. Ці здебільшого широкогорлі посудини використовувались як тара для зберігання припасів.

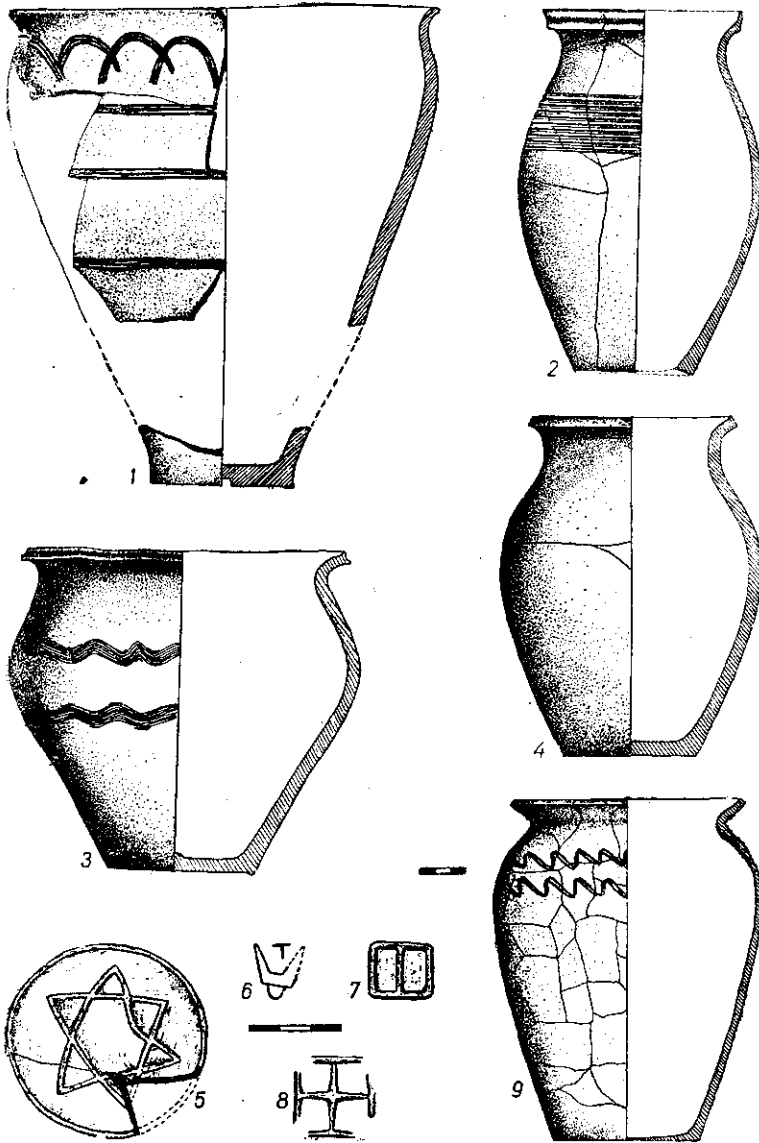

Рис. 1. Кераміка древнього Пліснеська:
 1 — горщик XI ст.; 2 — горщик IX—X ст.; 3, 4 — горщики VII—VIII ст.; 5—8 — клейма на посудинах XI ст.; 9 — горщик XI ст.

Значна частина горщиків орнаментована прямими та хвилястими чи одними тільки хвилястими лініями, утвореними гребінцевим штампом, рідше — загостреною паличкою.

Випал посудин нерівномірний. В цілому для них характерним є цегляно-рожевий колір. Глиняне тісто має значну домішку крупнозернистого піску. Посуд цієї групи формувався на повільному гончарському крузі. Якість виготовлення посудин неоднакова. Деякі горщики мають асиметричний тулуб і деформовані вінця.

Аналогії до кераміки першої групи відомі в с. Ріпнів, Львівської області¹. Типовий для першої групи горщик знайдено на території Києва під час розкопок В. В. Хвойки². До цієї ж групи належить також значна частина керамічного матеріалу із Луки-Райковецької (Житомирщина)³. Кераміка першої групи знаходить деякі типологічні паралелі в окремих посудинах із ранньосередньовічного шару Пастирського городища (Кіровоградщина)⁴.

Однотиповість кераміки, яка походить із різних районів східно-слов'янської території, пояснюється тим, що побутувала вона в один і той же історичний період. На всіх означених пунктах ця кераміка походить із комплексів передкиїворуського періоду, тобто є одною із сполучних ланок в розвитку матеріальної культури від дофеодалного часу до періоду Київської Русі. Датування цієї кераміки VIII ст. за типологічними ознаками не підлягає ніякому сумніву. За аналогією з добре датованими комплексами Пастирського городища⁵ нижню хронологічну межу цієї кераміки слід перенести в VII ст.

Аналогічні до цієї групи посудини відомі також в Південній Польщі, де їх прийнято датувати VII—VIII ст.⁶ Подібні горщики зустрічаються в похованнях VII—VIII ст. на території Словачії⁷ та в похованнях цього часу на території Угорщини⁸.

Із найраніших речей, синхронних з керамікою першої групи, на городищі знайдено трилопатекий наконечник стріли та шпору з гачкоподібними кінцями. Аналогічні наконечники стріл зустрілися на Пастирському городищі VII—VIII ст.⁹, у Вознесенському скарбі VIII ст. (Запоріжжя)¹⁰, на Новопокровському могильнику VII—VIII ст. (Харківщина)¹¹ і в ряді інших пунктів цього часу на території УРСР, Угорщини та Чехословаччини. Шпора за польськими аналогіями також датується VII—VIII ст.¹²

З керамікою першої групи співіснувала в Пліснеську на протязі незначного відрізка часу ліпна кераміка, яка виготовлялася від руки, без

¹ Фонди відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР; Ю. М. Захарук і О. О. Ратич, Слов'янське поселення біля с. Ріпнів, АП, т. V, К., 1955, стор. 41, табл. 1, 4.

² Фонди Київського державного музею, інв. № 29313.

³ Фонди Інституту археології АН УРСР; В. К. Гончаров, Райковецьке городище, К., 1950, табл. 1, 1, 8, 10.

⁴ Фонди Інституту археології АН УРСР.

⁵ М. Ю. Брайчевський, Нові розкопки на Пастирському городищі, АП, т. V, К., 1955, стор. 76.

⁶ Józef Kostrzewski, Kultura prapolska, Poznań, 1947, стор. 422, рис. 234, стор. 258, рис. 159, 3.

⁷ V. Budinský-Kříčka, Slovanské populnicové pole z doby predhradišnej vo Výčaroch—Opatovciach, okr. Nitra. Historica Slovaca, V (Eisnerov Sborník). Bratislava, 1947, стор. 143—144, табл. IV, 1; Jozef Porubský, Slovanský mohylník vo Veľkých Hostiach, okr. Bánovce n/Bebr. Slovenská archeológia, III, Bratislava, 1955, стор. 227—229, табл. I, рис. 1; Vojtech Budinský-Kříčka, Pohrebisko z neskorej doby'avarскеj v Zitavskej Toni na Slovensku. Slovenská archeológia, IV—1, 1956, Bratislava, стор. 104—127, табл. XI, 5; XXIX, 6; XXXIV, 22; Jan Eisner, Devínska Nová ves. Bratislava, 1952, табл. 97 (8), 55 (8), 66 (7,4).

⁸ Horváth Tibor, Az üllői és a Kiskőrösi avar temető, Archaeologia Hungarica, XIX, Budapest, 1935, стор. 89, табл. XXXIX, 10; стор. 103, табл. XLII, 23; Joseph Hampe, Alterthümer des frühen mittelalters in Ungarn. Braunschweig, 1905, табл. 520, рис. 17.

⁹ М. Ю. Брайчевський, Пастирське городище, Вісник АН УРСР, 1952, № 10, стор. 72.

¹⁰ В. А. Грінченко, Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі, Археологія, III, 1950, табл. II, 1, 5, 6 на стор. 44.

¹¹ Ю. В. Кухаренко, Новопокровський могильник і поселення, Археологія, VI, 1952, стор. 48, табл. II, 6 на стор. 40.

¹² Józef Kostrzewski, назв. праця, стор. 313, рис. 20 (середній); Jan Žak, Chronologii ostróg o zaczerpach haczykowato zagietych do wnetrza z Biskupina, pow. Znin. Wiadomości archeologiczne, XX, zesz. 3, Warszawa, 1954, стор. 278, табл. XXVI, d, h.

вживання гончарського круга. До цієї групи належить всього кілька уламків, що походять не більше як від трьох чи чотирьох горщиків, знайдених лише в одному житлі¹. Як дозволяє судити реконструкція

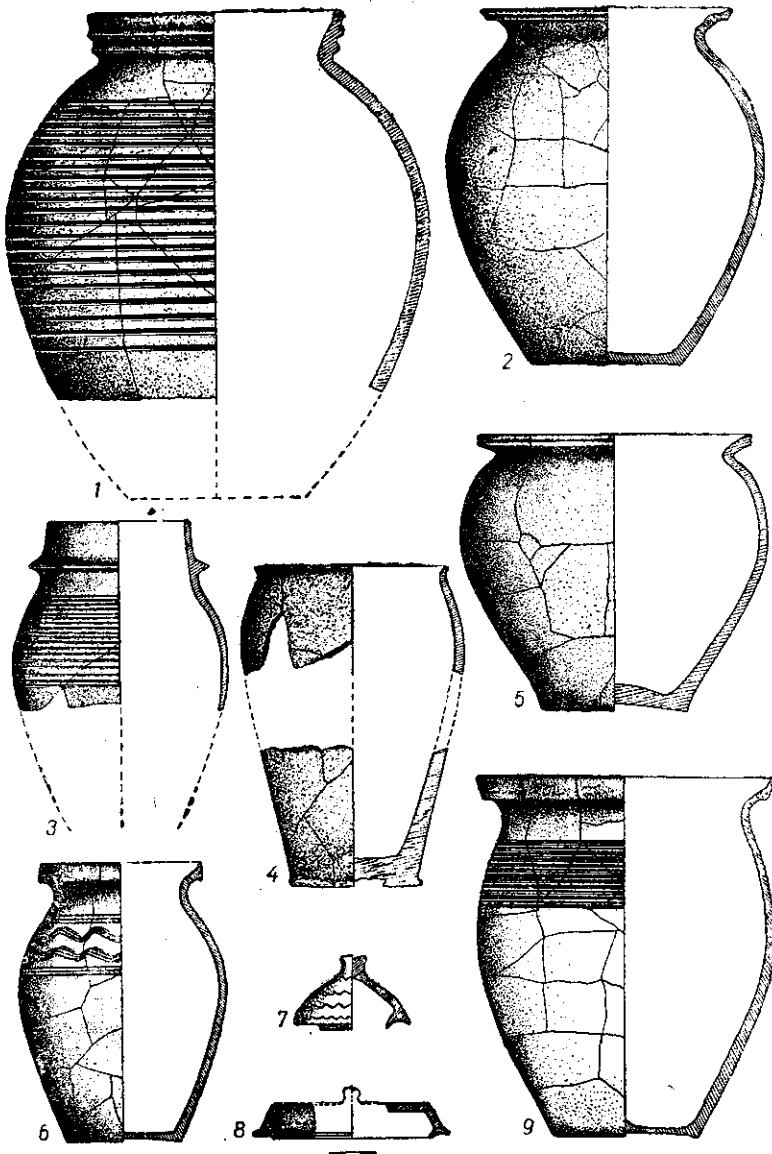

Рис. 2. Кераміка древнього Пліснеська:

1 — корчага XI ст.; 2, 5 — горщики XI ст.; 3 — глечик XII—XIII ст.; 4 — ліпний горщик VII—VIII ст.; 6, 9 — горщики IX—X ст.; 7, 8 — кришки XI ст.

деяких посудин (рис. 2, 4), останні мали видовжені пропорції (понад 20 см). Найбільша ширина (14,5 см) приходилася на саму верхню частину тулуба. Короткі (0,5 см) вінця з нерівним округленим краєм були незначно відігнуті назовні. Нижня частина посудин майже усіченим конусом переходила до асиметричних денечь, по зовнішньому краю яких здебільшого виступають нерівні запливи глини. На внутрішній поверхні

¹ Кераміка першої групи, навпаки, знайдена в семи житлово-господарських спорудах.

уламків збереглися вертикальні та горизонтальні смуги від згладжування стінок під час формування пучком трави. В глиняному тісті помітні значні вclusions дресви (шматочки вапняку). Поверхня стінок нерівна, бугриста. Колір її темно-сірий, нерідко з плямистим темно-рожевим забарвленням. Один із горщиків прикрашений заглибленнями у вигляді неправильних хрестів.

Кераміка цієї групи знайдена на долівці одної з напівземлянок разом з посудом першої групи, що дає підставу датувати її VII—VIII ст.

Кераміка IX—X ст.

Кераміка IX—X ст. репрезентована посудинами тих самих пропорцій, що і кераміка першої групи VII—VIII ст.: високими і більш низькими горщиками (рис. 1, 2; 2, 6, 9). Проте посудини цього періоду мають більш чітку диференціацію форм. Високі горщики мають завжди меншу місткість. Для них характерні видовжена шийка і помірний вигин бочка. Здебільшого плечики виражені дуже слабо. Найширша частина припадає трошки вище середини посудини (рис. 1, 2; 2, 6). Розміри цих горщиків: висота 18—27 см, діаметр вінець 10—15 см, донець 6,5—8 см. Деякі з найбільш видовжених та вузьких посудин нагадують по формі глечик і, очевидно, використовувалися за цим призначенням (рис. 1, 2).

Більш низькі горщики мають широкий отвір і менш виразний вигин бочка. Для цих посудин характерні більш значні розміри: висота 21—40 см, діаметр вінець 18—30 см, донець — 9—13 см. В кількісному відношенні ця форма горщиків дещо переважає. Всі посудини порівняно добре сформовані на гончарському крузі. Вінця їх потовщені і утворюють іззовні широку манжету.

За технологічними ознаками та орнаментациєю кераміка IX—X ст. розподіляється на три групи. Першу групу становлять горщики, прикрашені в верхній частині 5—12 одноманітними паралельними лініями, які наносились вістряма по сирій глині (рис. 1, 2; 2, 9). На значній частині цих посудин нижня площина донець увігнута до середини, тобто формувались вони на крузі з напівсферичною підставкою.

Друга група кераміки відрізняється від першої складом тіста. Посудини цієї групи формувались із добре відмученої білуватої глини з незначною домішкою дрібного піску. Ці посудини мають заглажену поверхню.

Посудини третьої групи визначаються дуже ретельною технікою формування. Орнаментовані вони в верхній і середній частині тулуба чотирма-п'ятьма хвилястими та прямими смугами, утвореними гребінцевим зняттям з трьома зубцями (рис. 2, 6). Денця цих горщиків зрізувались на крузі ниткою (чи пучком волосся) — ознака, характерна для гончарського круга важкого типу¹. Посудини другої та третьої груп зустрічаються на городищі дуже рідко. Ці групи становлять не більше 6—8% по відношенню до кераміки основної, першої групи.

Оскільки кераміка першої групи типологічно становить одну лінію розвитку з гончарською керамікою VII—VIII ст., то появу її слід відносити до часу не пізніше початку IX ст. Існування цієї кераміки обмежувалось значним проміжком часу, на протязі якого площа поселення збільшилась майже в десять разів. У курганах могильника древнього Пліснеська вона має дуже значне поширення і зустрічається тільки в похованнях з обрядом трупоспалення IX—X ст. Отже, верхню хронологічну межу кераміки першої групи слід віднести на кінець X ст., коли її змінюють інші керамічні групи.

Другої та третьої керамічних груп, судячи з розподілення їх в

¹ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1948, стор. 169.

окремих житлах, в IX ст. в Пліснеську ще не було. З'явилися вони тільки десь в X ст. і співіснували разом з керамікою першої групи.

Більш-менш близькі аналогії до охарактеризованої кераміки відомі на ряді поселень та могильників в області Подніпров'я, де ця кераміка датується IX—X ст. (Чернігів, Гнездовський могильник поблизу Смоленська, Шестовицький могильник поблизу Чернігова, городище Пісочний Рів на Десні, поселення біля підніжжя Великого скіфського городища в районі Канева) ¹.

Аналогії до цієї кераміки, що датується тим же часом, відомі також в Чехії ². Природно, що найближчі аналогії до пліснеської кераміки IX—X ст. повинні бути на Волині. В останній час ідентичні до першої групи горщики знайдено на поселенні біля с. Ріпнева.

Кераміка XI ст.

У XI ст. в Пліснеську побутувало кілька типів посуду: горщики, корчаги, глечики, миски, миски-сирниці, сковорідки, кришки.

Основним посудом були горщики. Інші типи посудин становлять незначну частину по відношенню до горщиків.

Горщики цього часу (рис. 1, 9; 2, 2, 5; 3, 3) мають виразні плечики і, як правило, короткі шийки, утворені різким зломом вінець безпосередньо від плечиків. У кількісному відношенні переважають горщики струнких форм (рис. 1, 9; 3, 3). Рідко зустрічаються низькі горщики з сильно опуклими плечиками (рис. 2, 5.) і горщики з овальним в профілі тулубом (рис. 2, 2).

Горщики мають такі розміри: діаметр вінець 13—24 см, донець 7—13 см, ширина в плечиках 13,5—28 см, висота 13—30 см. Судячи з окремих уламків, для більшості посудин були характерні середні із зазначених розмірів (діаметр вінець 16—19 см).

Переважно довгі (2—2,5 см) вінця не мають єдиної форми. Бувають вони або простими (рис. 1, 9; 2, 5), або потовщеними та ускладненими (рис. 2, 2; 3, 3).

Денця посудин в одних випадках трохи ввігнуті до середини, в других — рівні. Поверхня посудин має темно-бурий колір, іноді вона буває темно-сірою чи коричнюватою.

Виготовлялись горщики, як і в попередній час, стрічковим способом на ручному гончарському крузі. Приблизно на 50% горщиків зустрічається орнамент, який складається з хвилястих та прямих ліній, нанесених двозубцевим чи однозубцевим вістрям. Іноді верхню частину посудини прикрашували мазками білої мінеральної фарби, причому побілювали, як правило, і внутрішню поверхню вінець. Часто по ще невисохлій білій фарбі наносили вістрям по сирій глині заглиблений орнамент.

Із інших особливостей описаних горщиків слід згадати про наявність на багатьох з них клейм, якими гончари помічали свою продукцію. Серед клейм переважають знаки у вигляді хреста, квадрата, круга (рис. 1, 5, 7, 8). В двох випадках зустрінуто шестираменна зірка (рис. 1, 5), в одному — так званий знак Рюриковичів у вигляді герба київського князя Володимира Святославовича (рис. 1, 6).

¹ В. А. Богусевич, Роботи Чернігівської експедиції АП, т. III, 1952, стор. 115, табл. 1, рис. 2; А. А. Спицын, Гнездовские курганы в раскопках С. И. Сергеева, ИАК, вып. 15, 1905, стор. 65, рис. 124, 126, 4; стор. 67, рис. 139, 140; В. И. Сизов, Курганы Смоленской губернии, выпуск 1, Гнездовский могильник близ Смоленска, СПб, 1902, стор. 103, рис. 74, 75. Д. І. Бліфельд, Дослідження в с. Шестовицях, АП, т. III, 1952, стор. 129, табл. II, 11; М. В. Воеводский, Городища верхней Десны, КСИИМК, вып. XXIV, 1949, стор. 76, рис. 16; В. А. Богусевич, Канівська археологічна експедиція, АП, т. III, 1952, стор. 149, рис. 3.

² Jozef Poulík, Staroslovanska Morava, Praha, 1948, стор. 100; J. Voškůvský, Staročeské pohřebiště poblíž hradu (pražského). Historica Slovaca. (Eisnerov Sborník). Bratislava, 1947, стор. 149, 151—152; рис. 14.

Горщики цієї групи були знайдені в окремих житлах разом з горщиками трьох попередніх груп, тобто вони появились в Пліснеську десь в кінці X ст. і деякий час, приблизно до початку XI ст., співіснували з останніми.

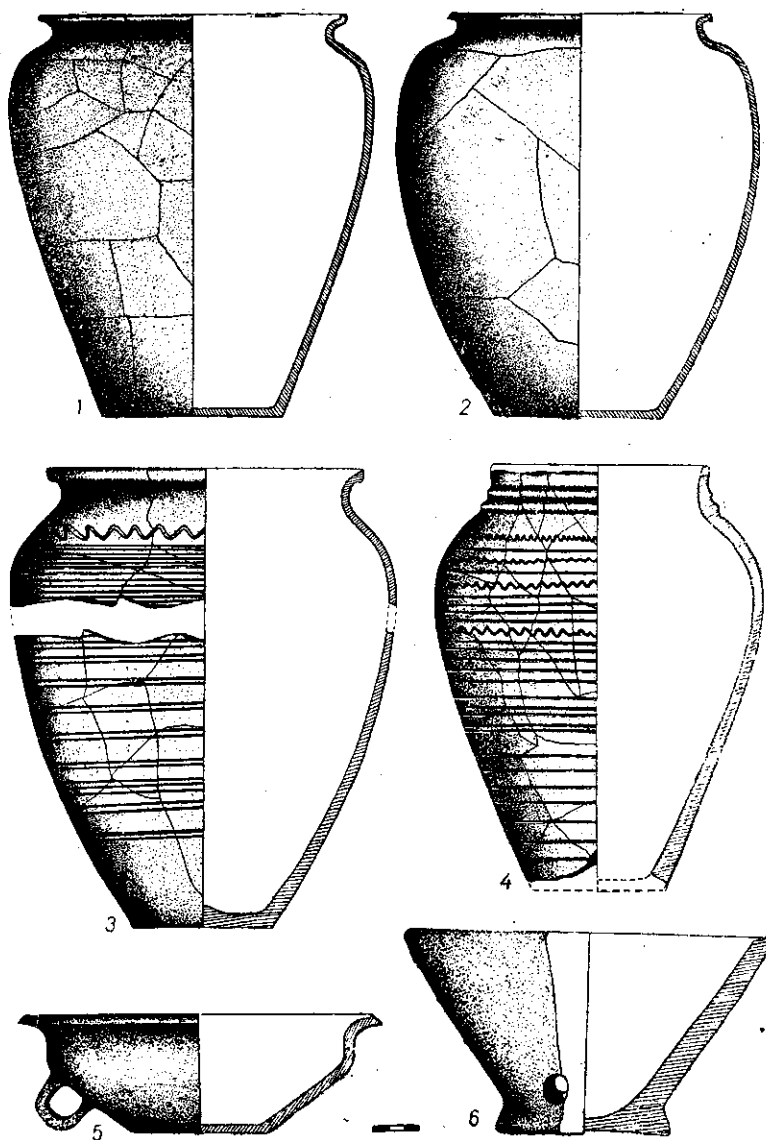

Рис. 3. Кераміка древнього Пліснеська.

1, 2 — горщики XII—XIII ст.; 3 — горщик XI ст.; 4 — корчага XI ст.; 5 — миска XI ст.; 6 — миска-сирниця XI ст.

Горщики цієї групи побутували в Пліснеську довго. Існування їх стратиграфічно зафіксоване двома будівельними періодами. За їх верхню хронологічну межу слід прийняти кінець XI ст., коли вони змінюються іншою керамічною групою.

Кераміку цієї групи датують деякі супровідні речі. До них належать численні пряслиця з рожевого шиферу, що з'являються, як відомо, на початку XI ст.¹ В одній напівземлянці знайшовся біля печі трубчастий

¹ Б. А. Рыбаков, вказ. праця, стор. 198—199.

замок. Ці замки поширюються не раніше XI ст.¹ Дуже подібна кераміка виявлена на ряді древньоруських городищ в районі Києва, де вона датується XI ст.²

Типовий горщик цієї групи знайдено на Ланцкоронському городищі (Польща). В горщику зберігався скарб срібних речей першої половини XI ст.³ Подібна кераміка відома також в Угорщині, де вона датується XI ст.⁴

У XI ст., як вже вказувалось, разом з горщиками побутували в Пліснеську інші типи посуду. Корчаги та глечики, що вживались для зберігання сипких тіл та рідини, відрізняються від горщиків більш вузьким отвором та наявністю прямих вінець, які є безпосереднім продовженням шийки. На цих посудинах шийка майже завжди прикрашувалася ззовні двома чи трьома, дуже рідко одним, пружками (рис. 2, 1, рис. 3, 4)⁵.

Миски, які слід відносити до столового посуду, були неглибокими. Особливістю їх є наявність одного вухка, вертикально прикріпленого в нижній частині до стінки (рис. 3, 5)⁶. Миски-сирниці з розлогими товстими стінками мають в нижній частині по одному отвору, що призначався для стікання сироватки при виготовленні сиру (рис. 3, 6). Кришки зустрілись двох типів: більш високі напівсферичні (рис. 2, 7) і низькі циліндричні (рис. 2, 8).

Сковорідки, що мають форму товстого круга з загнутими вгору краями, розподіляються на дві групи: виготовлені від руки і сформовані на гончарському крузі. В глиняне тісто сковорідок дуже часто додавався шамот (потовчені черепки посуду).

Крім описаного вище посуду, десь в кінці X — на початку XI ст. в Пліснеську були відомі горщики своєї групи. Ці горщики мають нерозвинену форму. Для них характерним є непропорційне співвідношення поміж окремими частинами, що частіше проявляється в сполученні широкої шийки з вузьким, конічно видовженим тулубом (рис. 1, 1). Посудини прикрашалися в горизонтальному та вертикальному напрямках хвилястими та прямими смугами чи відрізками смуг, неохайно виконаних звичайно тризубцевим знаряддям.

Горщики цієї групи формувались на повільному гончарському крузі найпримітивнішої конструкції. Денця посудин мають на нижній площині по одному круглomu заглибленню, яке походить від осі гончарського круга, що стирчала над його дошкою.

Аналогічні посудини під назвою частково-гончарних були майже повсюдно поширені на території Польщі⁷. Зустрічаються вони також (але рідко) на території Чехії⁸. Польські дослідники справедливо вва-

¹ Р. Л. Розенфельдт, Русские замки домонгольского времени, КСИИМК, вып. XLIX, 1953, стор. 36; Б. А. Рыбаков, вказ. праця, стор. 222—223.

² П. А. Рапопорт, Обстеження городищ в районі Києва у 1950 р., Археологія, VII, 1952, стор. 144, рис. 2 (нижній ряд).

³ Rudolf Janků, Wczesnohistoryczny skarb znaleziony na grodzisku w zawodzie Lanckorońskiej. Wiadomości archeologiczne, XIII, Warszawa, 1935, стор. 95—100, табл. XIII, рис. 1.

⁴ Széll Márta, XI századi temetők Szentés Környékén. Archaeologia Hungarica, Folia archaeologica, III—IV, Budapest, 1941, стор. 244, рис. 7.

⁵ Пружки не тільки прикрашували шийку, а й надавали їй значну міцність.

⁶ Ці миски, очевидно, могли використовуватись і як кришки.

⁷ Józef Kostrzewski, Kultura prapolska, Poznań, 1947, стор. 258, рис. 159 (2); Witold Hensel, Gród wczesnodzieiowy w Klecku w pow. Gnieźnieńskim, Wiadomości archeologiczne, XVI, Warszawa, 1939, табл. XLIX, 1, 4, 6; табл. L, 1, 4, 8; Z a d z i s ł a w A d a m R a i e w s k i, Gród prasłowiański w Biskupinie w powiecie znińskim. Gród staropolski na półwyspie jeziora biskupińskiego w pow. znińskim. Poznań, 1938, табл. LIII, 2, 5, 6, 7, 12, 13, 19; табл. LII, 3, 6, 16, 19; Maria Konieczna, Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w Poznaniu ul. Ostrów Tumski 17. Sprawozdania archeologiczne, I, Wrocław, 1955, стор. 68, рис. 5 на стор. 75.

⁸ Ivan Borkovský, Neistarsi slovanská keramika ze středních Čech. Památky archeologické, VI—VIII, Praha, 1939, табл. X, 47, IX, 30; VII, 10; Jozef Poulik, Staroslovanska Morava, Praha, 1948, табл. III, 1—3.

жають, що ці горщики спочатку ліпились від руки і тільки потім обточувались в верхній частині на гончарському крузі.

Кераміка XII—XIII ст.

У XII—XIII ст. поряд з горщиками продовжували існувати нечисленні посудини інших типів: корчаги, глечики, кришки. Мисок в цей час уже не було¹.

Горщики цього періоду досконалі формами та якістю обробки. Плечики їх стають ширше, вище та крутіше (рис. 3, 1, 2).

Характерними є низькі шийки, що мають чітко профільований вигин при переході до вінець та плечиків. Короткі, здебільшого горизонтально відігнуті віncia закінчуються по верхньому краю незначним, іноді валикоподібним потовщенням.

Посудини тонкостінні і добре випалені (поверхня буває темно-рожевою чи темно-коричневою). Заглиблений орнамент зустрічається рідко. Складається він з чотирьох-п'яти вузьких паралельних ліній, проритих вістрям по плечиках. Хвилястий орнамент зустрічається як виняток.

Набуває значного поширення звичай покривати верхню частину посудин білою фарбою, яка наносилась щіточкою паралельними чи навхресними смугами. Іноді по білій фарбі наносився вістрям заглиблений орнамент. Аналогічної форми горщики були загальнопоширеним типом посуду, що існував у древній Русі на протязі XII—XIII ст.

Із інших типів посуду XII—XIII ст. кришки мали ті ж самі форми, що і в XI ст. Корчаги та глечики XII—XIII ст., на відміну від аналогічних посудин XI ст., в більшості випадків на шийці пружків не мають.

У цей час існував також новий тип глечиків, невідомий в XI ст. Характерною ознакою цих глечиків, що мають видовжені пропорції і не дуже помітні плечики, є трикутний в перетині валок, розташований в нижній чи середній частині шийки з двох протилежних боків; на якому завжди буває по одному вирізу (рис. 2, 3). Оригінальне призначення валка полягало в тому, що він задержував шворку (чи ремінець), якою перев'язувалась шийка для підвішування посудини на своерідній дужці в вигляді петлі (кінці петлі проходили через вирізи на валку). Такі глечики були зручні для переносу². З привізного посуду в побуті населення древнього Пліснеська вживались місткі товстостінні амфори.

* * *

Кераміка, на що вже вказувалось, є найціннішим археологічним джерелом, проте закономірності її розвитку досі ще не вивчені. В уявній єдності древньоруської, як і взагалі слов'янської кераміки приховуються різноманітні її варіанти — хронологічні і локальні. В одному й тому ж хронологічно-локальному варіанті можуть проявлятися, в свою чергу, технологічні та типологічні відміни та особливості. Ясно, що поки зусиллями археологів не буде вивчено нагромаджений речовий матеріал, спроби будь-яких серйозних узагальнень виявляться передчасними і кераміка як історичне джерело залишиться неповноцінною.

У зв'язку з відсутністю узагальнюючих досліджень автори окремих публікацій змушені звичайно констатувати факти і залишати кераміку саму по собі³.

¹ В древній Русі столовий посуд, з поширенням токарного верстату, виготовлявся із дерева. Про це свідчать знахідки на ряді городищ, що загинули від пожежі, обвуглених дерев'яних мисок.

² Залишки шворки на шийці одного подібного глечика були знайдені на Колодяжинському городищі на Волині. (Див. канд. дисертацію Р. О. Юри «Древній Колодяжин», Архів ІА АН УРСР).

³ Див., наприклад, А. Л. Монгайт, Старая Рязань, МИА, № 49, 1955, стор. 108.

Керамічний матеріал Плісеська, розглянутий нами вище, охарактеризовано переважно з точки зору еволюції типів і форм глиняного посуду. Однак там же залучались як датуючі матеріали аналогії з цілого ряду інших пунктів, які й дозволяють, наскільки це посилено, визначити культурно-історичне місце керамічного матеріалу Плісеська.

Перша група кераміки VII—VIII ст. є найранішим, вихідним типом гончарського посуду Плісеська. Ця кераміка була поширена на території сучасних Угорщини, Південної Польщі, Західної України, на Житомирщині. Знайдена вона також у Києві. Таким чином, район поширення цієї кераміки, витягнений смугою з північного сходу на південний захід, займав досить значну територію.

Питання про походження цієї кераміки залишається справою майбутнього. Керамічні форми, які можна було б вважати її прототипом, досі ще невідомі. Кераміка I групи з'являється в готовому вигляді, як уже самостійний, цілком закінчений тип.

Не підлягає ніякому сумніву, що початкове існування кераміки першої групи обмежувалось більш вузьким районом, звідки вона поширювалась. Однак визначити цей район поки що важко.

Першу керамічну групу VII—VIII ст. безпосередньо змінює перша керамічна група IX—X ст. В порівнянні з попередньою групою ця кераміка була поширена на більш значній території. Аналогії до неї відомі в Чехії, Західній Україні, Польщі, на Київщині, Чернігівщині, Смоленщині. В означеній області ця кераміка виявляє декілька місцевих варіантів. Варіант, представлений посудом Плісеська, відомий тільки на території Західної України.

Однотиповість кераміки, що побутувала в Плісеську на протязі IX—X ст., пояснюється єдністю її генетичної основи: вона розвинулася безпосередньо із першої керамічної групи VII—VIII ст. Подібна ж однотиповість керамічного матеріалу спостерігається і на інших пам'ятках Західної України.

На території Чехії, Польщі та в Наддніпров'ї, навпаки, в IX—X ст. кераміка була неоднорідною, що пояснюється неоднорідністю її вихідних типів.

У плісеській кераміці XI ст. помітні зовнішні впливи. Місцеві традиції простежуються дуже слабо. Горщики набувають розвиненої форми, яка склалася в Середньому Подніпров'ї ще в X ст. В побуті місцевого населення починають вживатися миски-сирниці та сковорідки, що були відомі східним слов'янам уже в VIII—IX ст. В цілому посуд XI ст. єдиної генетичної основи не має.

Зміни в керамічному матеріалі Плісеська, що сталися наприкінці X ст., зумовлені, очевидно, причинами історичного порядку. Їх слід пов'язувати з діяльністю Володимира Святославовича, що остаточно закріпив західноруські землі за Київською Руссю¹.

Матеріальна культура цього часу виявляє випадки проникнення в Плісеськ цілком сторонніх, архаїчних керамічних форм. Маємо на увазі групу недбало виготовлених горщиків з відбитками осі гончарського круга. Наявність на городищі цієї кераміки, що є типовою для західних слов'ян, ставить питання про можливе поповнення населення Плісеська за рахунок якоїсь частини вихідців із Польщі.

В XII—XIII ст. кераміка Плісеська набуває типових древньоруських рис. Знову відновлюється єдність її типологічних та технологічних ознак, що відносяться уже не до локальної, а до загальноруської основи.

Якщо в ранній період Київської Русі кераміка східних слов'ян у технологічному відношенні не відрізнялася від західнослов'янської кераміки і мала з нею багато спільних типологічних рис, то в XII—XIII ст.

¹ Помітні зміни, що відносяться до цього часу, спостерігаються не тільки в керамічному матеріалі, а й в інших елементах матеріальної культури Плісеська.

древньоруська кераміка стає по своїй неперевершеності цілком самотньою. На території західних сусідів східних слов'ян побутував у цей час посуд, дуже подібний до древньоруського посуду X—XI ст.

* *
*

В керамічному матеріалі Пліснеська, якщо його розглядати в порядку хронологічної послідовності, виявляється зв'язок між окремими групами лише за деякими типологічними ознаками, причому сукупність останніх не завжди постійна.

Кожна із хронологічно послідовних груп відповідала певній стадії удосконалення гончарського круга. Незначне конструктивне удосконалення гончарського круга неминуче тягло за собою зміну типологічних ознак гончарських виробів.

Застосування більш досконалого круга збігалось в часі з зміною умов випалу посудин. Кожна з керамічних груп, що становлять хронологічний ряд, має тільки їй властивий колір поверхні.

Подібна зміна типологічних та технологічних ознак пояснюється тим, що місцевим гончарам доводилося запозичувати вже готові керамічні зразки, що виникали до цього десь в інших центрах. Разом з запозиченням удосконалень гончарського круга запозичувались і нові способи випалу посудин. В цьому, очевидно, слід вбачати основну причину поширення однотипової кераміки на значних за розмірами територіях.

* *
*

Керамічний матеріал Пліснеська виявляє цілий ряд особливостей, що мають місцеве, західноруське походження і аналогії до яких на інших територіях невідомі.

До їх числа належать два своєрідних типи горщиків, що побутували в Пліснеську на протязі VII—X ст.,— низькі горщики з широким отвором та видовжені горщики з порівняно вузьким отвором. Аналогічні типи горщиків знайдені також на поселенні VII—X ст. біля с. Ріпнева. Подібна диференціація типів надає західноруському посуду цілком самотні риси.

Місцевим, західноруським типом посуду були корчаги та глечики з прямими вінцями, що прикрашувалися зовні декількома пружками¹. До цілком місцевого типу посуду належать також глечики з валком на шийці, що перев'язувалась шворкою.

Ліпні глиняні сковорідки зустрічаються на багатьох древньоруських поселеннях, проте гончарні сковорідки, що існували в Пліснеську в XI ст., до цього часу були невідомі.

Із інших локальних особливостей кераміки Пліснеська становить інтерес наявність на посудинах білої фарби. В добу древньої Русі побілення посуду практикувалось тільки в Галицько-Волинській землі. На території Подніпров'я кераміка з фарбами була поширена в післямонгольський період, коли посуд прикрашували окремими різнобарвними смугами.

Цікаво зазначити, що орнаментация посудин білою фарбою, причому такою ж самою технікою, якою фарбували свої вироби галицько-волинські гончари, відома з етнографічних матеріалів нашого часу на Чернігівщині².

¹ Посуд з подібними вінцями мав значне поширення на території Польщі. Однак цей посуд представлений там не корчагами та глечиками, а має форму звичайних горщиків з широкою шийкою.

² М. А. Фриде, Гончарство на юге Черниговщины, Материалы по этнографии, т. III, вып. I, Л., 1926, стор. 47.

КЕРАМИКА ДРЕВНЕГО ПЛЕСНЕСКА

Резюме

Раскопками древнерусского города Плеснеска, остатками которого является городище у с. Подгорцы, Олеского района, Львовской области, обнаружен многочисленный керамический материал VII—XIII вв.

Основную форму керамики VII—VIII вв. составляют гончарные горшки с низкими, хорошо выраженными плечиками, в большинстве орнаментированные волнистыми и прямыми линиями. По пропорциям эти горшки делятся на низкие (рис. 1, 3) и на высокие (рис. 1, 4).

Незначительная группа керамики VII—VIII вв. представлена высокими лепными горшками (рис. 2, 4).

Керамика IX—X вв. по пропорциям почти не отличается от гончарной керамики VII—VIII вв. (рис. 1, 2; рис. 2, 6, 9). Плечики на горшках этого времени выражены слабее. Все сосуды хорошо сформованы на гончарном круге. Характерным признаком их является широкий манжетовидный венчик.

По технологическим признакам и орнаментации керамика IX—X вв. делится на три группы. Сосуды первой группы украшены в верхней части несколькими параллельными линиями (рис. 1, 2; рис. 2, 9). Керамика второй группы отличается необычным составом теста (примесь беловатой глины); сосуды этой группы имеют заглаженную поверхность. Горшки третьей группы орнаментированы волнистыми и прямыми линиями, доньшки их имеют следы срезывания на круге ниткой (рис. 2, 6). Керамика двух последних групп встречается на городище редко.

Посуда XI в. представлена несколькими типами: горшками (рис. 1, 9; рис. 2, 2, 5; рис. 3, 3), кувшинами и корчагами (рис. 2, 1; рис. 3, 4), мисками (рис. 3, 5), мисками-сырницами (рис. 3, 6), сковородками, крышками (рис. 2, 7, 8). Основным типом посуды являются горшки стройных форм с широкими плечиками, низкой шейкой и длинным венчиком, обычно украшенные прямыми и волнистыми линиями (рис. 1, 9; рис. 3, 3). На горшках XI в. часто встречаются гончарные клейма.

Керамический комплекс XII—XIII вв. наряду с горшками представлен корчагами, кувшинами, крышками.

Горшки этого времени выделяются совершенством своих форм и качеством отделки (рис. 3, 1, 2). Углубленный орнамент (линейный и волнистый) на керамике XII—XIII вв. встречается редко.

Керамический материал древнего Плеснеска обнаруживает ряд особенностей местного, западнорусского происхождения. К числу их принадлежат бытовавшие в VII—X вв. два типа горшков: низкие с широкой горловиной и высокие со сравнительно узкой горловиной. Местным, западнорусским типом посуды были корчаги и кувшины с прямым горлышком, украшенным снаружи несколькими рельефными ободками.

К локальным особенностям керамики древнего Плеснеска относится побелка сосудов минеральной краской, практиковавшаяся отчасти в XI в. и в особенности в XII—XIII вв.